

Олена Подобєд, к. і. н.

Національний педагогічний університет імені

М.П. Драгоманова, м. Київ, Україна

РЕЛІГІЙНІ СВЯТА У ЖИТТІ УКРАЇНСЬКИХ ПЕРЕМІЩЕНИХ ОСІБ ПОВОЄННОЇ НІМЕЧЧИНИ

Olena Podobied, PhD in History

National Pedagogical Dragomanov University, Kyiv, Ukraine

RELIGIOUS HOLIDAYS IN THE LIFE OF UKRAINIAN DISPLACED PERSONS IN POSTWAR GERMANY

The article examines how Ukrainian displaced persons celebrated religious holidays such as Christmas, Christmas Eve, Epiphany, Easter, Pentecost, Peter and Paul and others in postwar Germany. The changes that emerged in preparation and spending of religious festivals among displaced Ukrainians in post-war Germany were analyzed. Thus, the Orthodox Church sometimes provided church service under the Catholic calendar; the celebration itself was with mixed traditions, as the festivals were attended by DP's from different ethnographic regions of Ukraine; the collective nature of preparation for the holidays primarily was stipulated by economic realities of DP's existence in camps.

Key words: Ukrainian displaced persons, Germany, religious holidays, Christmas, Easter.

У житті українських переміщених осіб, які в роки Другої світової війни з різних причин опинилися на території Німеччини, були не лише буденні, а й святкові дні. Українці відзначали релігійні, загальнонаціональні, сімейно-побутові та народні свята. Це давало їм можливість втекти від буденності з її постійними проблемами, пов'язаними із невлаштованістю побуту і регулярним недоїданням, загрозою примусової репатріації до СРСР, пошуком роботи та шляхів виїзду за океан. Святкові дні, дні відпочинку давали можливість переміщеним особам не лише зробити перерву у щоденних справах і клопотах, отримати емоційну розрядку, а й створювали умови для спілкування, особливо з рідними та друзями, які були розкидані по різних населених пунктах Німеччини. Зазначена проблема не була об'єктом спеціального дослідження, що й зумовлює актуальність розвідки.

Проблема знайшла часткове висвітлення у працях В. Маруняка та О. Подобєд. Основу джерельної бази становлять матеріали архівів, періодики, спогади учасників подій та листування.

Автор ставить за мету з'ясувати, які релігійні свята відзначали українські переміщені особи та у чому проявилися особливості святкування у повоєнній Німеччині.

Традиційно одне з головних місць у житті українців посідали релігійні свята. Однак зі встановленням на українських землях радянської влади до календаря почали вносити зміни. Спочатку 12 найважливіших свят за церковним календарем було проголошено вихідними днями. Зрозуміло, що вони не відзначалися на загальнодержавному рівні, адже релігію проголосили особистою справою кожного. Від 1924 р. кількість церковних свят у радянському календарі почала неухильно зменшуватися і до 1930 р. зійшла нанівець. Окрім того, влада чинила перепони та відволікала віруючих від відзначання церковних свят, зокрема організовуючи на Великдень концерти та суботники. Зрозуміло, що цілковито викоринити традиції відзначання релігійних свят радянській владі не вдалося. Святкування відбувалися таємно у домівках віруючих.

У свою чергу окупаційні влади повоєнної Німеччини не чинили перешкод на шляху

відзначання переміщеними особами свят за церковним календарем. Українські ДіПі мали можливість задовольнити свої духовні потреби відвідуючи церкви – православні, греко-католицькі, євангельсько-баптистські та католицькі (приміщення останніх подекуди орендувала Українська автокефальна православна церква¹), а також відкрито відзначати релігійні свята у колі рідних і друзів. Релігійні свята знову почали носити масовий характер. Особливість святкування у повоєнній Німеччині на відміну від Батьківщини полягала ще й у тому, що в одному таборі опинилися українці з різних регіонів України, що й призвело до певного міксування, тобто змішування, традицій.

У храмах парафіяни мали можливість придбати свічки, проскури, натільні хрестики, ікони, молитовники та відповідну літературу. Запалена свічка вважалася невеликою пожертвою Богові, свідченням того, що серця молільників полум'яніють любов'ю до Нього. У святкові дні парафіяни купували у церквах свічки, запалювали їх, молилися і таким чином сподівалися на милість Божу. До речі, свічки у церквах (вартість 1 свічки у Свято-Введенській церкві у м. Ашафенбург у 1946 р. становила 2 марки². Заробітна плата настоятеля та дяка-диригента того ж року і у тому ж храмі становила 300 марок на місяць, паламаря – 100³) навіть за умов економічної кризи та безгрошів'я парафіян користувалися попитом, тому витрати церкви на придбання свічок і відповідно прибутки від їхнього продажу становили значну частку.

Зазвичай таборяни намагалися святкувати Різдво так, як навчили батьки. Турбувалися за святковий стіл, на якому обов'язковою ритуальною стравою мала бути кутя. У таборових церквах відбувалися всеношна, урочисте богослужіння⁴, яке збирало чимало таборян різних конфесій. Слід зазначити, що храми намагалися пишно прикрасити до свята, зокрема квітами⁵. Також у церквах або винайнятих для проведення літургії приміщеннях проводилися концерти церковних хорів, які виконували українські колядки та щедрівки, а також народні канти⁶. У парафіях намагалися організувати громадську кутю⁷, щоб кожен міг скуштувати ритуальну страву й таким чином долучитися до свята. Усі зазначені заходи створювали святкову атмосферу, дарували душевну рівновагу й кожен християнин навіть перебуваючи на чужій землі міг відчути свято народження Христа.

Святкували Різдво, як правило, гуртом. Зрозуміло, що свято було гарним приводом зустрітися на чужій землі із рідними, друзями та й просто знайомими і за цікавою розмовою, жартами та піснями відволіктися від ДіПівських (від англ. displaced persons, DP – переміщені особи) буднів. Водночас колективне святкування обумовлювалося й економічними реаліями існування переміщених осіб⁸. Карткова система розподілу продуктів не давала можливості одній сім'ї зібрати пристойний святковий стіл, тому кожен, запрошений на свято заздалегідь приносив свою частину «карткових» продуктів, окрім того, деякі продукти доводилося купувати, обмінювати, «випрошувати» чи «зорганізувати»⁹. Сучасниця подій Іванна Зельська згадувала, що саме у такий спосіб на

¹ Подобєд, О. (2015). Українська автокефальна православна церква у Німеччині (1945 – 1950 рр.). *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія, вип. 2, ч. 2*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 56-60.

² Центральний державний архів зарубіжної україніки, ф. 23, оп. 3, спр. 6, арк. 12, 12 зв.

³ Центральний державний архів зарубіжної україніки, ф. 23, оп. 3, спр. 5, арк. 4.

⁴ Самчук, У. (1979). *Планета Ді-Пі. Нотатки й листи*. Вінніпег (Канада): Накладом Товариства «Волинь», 37.

⁵ Центральний державний архів зарубіжної україніки, ф. 23, оп. 3, спр. 5, арк. 16.

⁶ Центральний державний архів зарубіжної україніки, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 19.

⁷ Центральний державний архів зарубіжної україніки, ф. 23, оп. 1, спр. 12, арк. 1 зв.

⁸ Подобєд О.А. (2016). Економічна криза і життя українських переміщених осіб у повоєнній Західній Німеччині. *Вісник Маріупольського державного університету. Серія: Історія. Політологія. Збірник наукових праць*. Маріуполь, 93 – 99.

⁹ Зельська, Іванна (1989). *Відгомін: спогади*. Торонто: Новий шлях, 89.

столі з'являлися «то цибулина, грудка товщу, жменя круп, пшениці, маку чи 2-3 бараболини, жменя-дві муки»¹.

Коли продукти і посуд, як кухонний, так і столовий, було зібрано, починався процес приготування традиційних для українців пісних різдвяних страв. Серед них слід назвати борщ, вареники, голубці і, звичайно, кутю. Процес приготування страв носив колективний характер. Готували досвідчені у цій справі господині, згодом до них приєднувалися дівчата, а потім приходили чоловіки і хлопці. Із кожним поповненням колективу ставало все веселіше, тут і там можна було почути жарти. Хто допомагав готувати, хто накривав на стіл.

Увечері усі запрошені сідали за святковий стіл, за яким лунали колядки. Зазвичай починали з однієї із найвідоміших колядок «Бог предвічний народився», далі співали інші колядки, зокрема і регіональні, оскільки за одним столом на німецькій землі збиралися українці з різних областей України. Після того ходили колядувати до сусідів, друзів і знайомих, як співалося в одній із колядок: «Підем, пане-брате, / Від хати до хати / Чистим серцем добрим людям / Заколядувати». Пригадуючи Різдво 1947 р. письменник У. Самчук занотував: «було якомсь дивно святкувати це свято так дуже по українськи в такому дуже не-українському оточенню»².

Виконували колядки з різним настроєм, коли з веселим, а коли й зі сльозами на очах, оскільки згадували своїх рідних, які залишилися вдома в Україні й невимовно сумували за ними. Так, І. Зельська, згадувала, що відзначаючи у колі рідних та знайомих Різдво 1946 р. «на звук коляди у присутніх виступили сльози, потім ломилися голоси й насилу докінчили співати першу стрічку»³.

Окрім колядок, за святковим столом обмінювалися спогадами про Батьківщину, обговорювали нагальні проблеми сьогодення, передовсім небезпеку примусової репатріації до СРСР, а також жартували.

Хоча зі зрозумілих причин святковий різдвяний настрій був не у всіх українських переміщених осіб Німеччини. Деякі родини на Різдво були «без куті й калачів», поза галасливими компаніями. Перебуваючи у своїй кімнатці чи то у табор ДіПі, чи то у винайнятому помешканні вони поринали у спогади про життя в Україні, переглядали світлини минулих років⁴. Поетеса Ганна Черінь у щемливому вірші «Різдво» (1946 р.) констатувала «Не веселе Різдво на чужині», згадувала про колоритні традиції святкування Різдва Христового на рідній землі і наприкінці висловила віру «Молода розцвітне Україна [...] / Загудуть ще святкові дзвони. / Погуляємо ще на Різдво ми!»⁵.

Окремо слід зазначити, що Німеччина – країна переважно із населенням католицького віросповідання. Тому на її території був поширений католицький церковний календар, який, як відомо, не співпадав із православним. Це у свою чергу внесло корективи у життя української православної громади. Для відзначення найбільших релігійних свят державою надавалися вихідні дні. Одне із них становило Різдво Христове, яке католики відзначають за новим стилем із 24 на 25 грудня. Ці дні оголошувалися днями відпочинку для усього населення Німеччини. Українці, які опинилися в Німеччині, мали можливість використати ці дні на власний розсуд. Наприклад, родина Самчуків якомсь на католицьке Різдво їздила на

¹ Зельська, Іванна (1989). *Відгомін: спогади*. Торонто: Новий шлях, 89 – 90.

² Самчук, У. (1979). *Планета Ді-Пі. Нотатки й листи*. Вінніпег (Канада): Накладом Товариства «Волинь», 175.

³ Зельська, Іванна (1989). *Відгомін: спогади*. Торонто: Новий шлях, 90.

⁴ Самчук, У. (1979). *Планета Ді-Пі. Нотатки й листи*. Вінніпег (Канада): Накладом Товариства «Волинь», 37.

⁵ Центральний державний архів-музей літератури та мистецтва України, ф. 1301, оп. 1, спр. 1, арк. 1, 1 зв.

гостину до своїх друзів Гартманів¹. Водночас УАПЦ за умов, що склалися доводилося іти на певний компроміс. Розуміючи, що 6-7 січня, які були у Німеччині робочими, українська громада не зможе прийти на Службу Богу, її відправляли 24 і 25 (або 25 і 26) грудня. Хоча церковне свято Різдва Христового все одно відправляли 6 і 7 січня за установленим порядком². Принаймні саме таке рішення ухвалила на своєму засіданні на початку грудня 1944 р. Церковна рада Свято-Михайлівської української православної парафії у Берліні.

Наступною святковою датою після Різдва Христового у православному календарі є 13 січня – Щедрий вечір, або свято Меланки. О десятій годині вечора у таборових церквах розпочиналися всеношні, о дванадцятій – молебні. Кожну відправу єпископ закінчував словами: «Недопусти, Господи, померти нам на чужині». Як із легкою іронією підмітив письменник У. Самчук: «Невідомо, яку реакцію викличе це у небесних інстанціях, але тут ці наші слова не завжди покриваються відповідними ділами, а тому, здається, що Той там: Покинув нас на сміх людям, / В наругу сусідам»³.

На Меланку влаштовували не лише святкування у родинно-дружньому колі, а й забави, маскаради⁴, подекуди і корпоративи. Так, 14 січня 1948 р. з нагоди Щедрого вечора в редакції газети «Українські вісті», що у м. Новий Ульм, головний редактор видання І. Багрянний влаштував вечірку, на яку було запрошено, як співробітників, так і дописувачів часопису⁵.

Водохреща українські переміщені особи відзначали голодною кутею, тобто готували пісні страви, а також літургією та водосвяттям⁶ у таборових чи винайнятих церквах інших конфесій. Намагалися винайняти храм, який розташовувався біля водойми, щоб можна було освятити воду. До прикладу, у 1946 р. одна з українських громад винайняла римокатолицьку церкву в Боденвері, в якій Службу Богу провів о. Теофіл Гурко. У свою чергу хлопці вирізали з криги, що вкрила став, хрест, який фарбували буряковим соком і встановили біля ополонки⁷. Кожен охочий мав можливість після освячення води зануритися в ополонку. Вказаний обряд викликав велике зацікавлення у німецького населення, яке проходило повз. Як слушно вказувала І. Зельська, «це була добра нагода для пропаганди про Україну та її вікову культуру»⁸.

До одного з найбільших християнських свят – Великодня таборяни готувалися заздалегідь. «Наші люди, як можуть, намагаються гідно, за старою традицією, зустріти це древнє свято»⁹, – писав у спогадах У. Самчук. Докладали зусиль, щоб на святковому столі були паски та крашанки, борщ, подекуди траплялися торти, з алкогольних напоїв – запіканка. У свою чергу російський студент, а у майбутньому професор російської літератури у Канзаському та Гавайському університетах (США), Михайло Клименко у своїх спогадах про святкування Великодня (Різдва тощо) акцентував увагу на споживанні горілки: «Потрібно сказати, що хоча російські вечірки і святкування з горілкою мене обтяжували, але я знав, що такий вже наш спосіб життя. Не можна було відмовлятися. Як

¹ Самчук, У. (1979). *Планета Ді-Пі. Нотатки й листи*. Вінніпег (Канада): Накладом Товариства «Волинь», 265.

² Центральний державний архів зарубіжної україніки, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 6.

³ Самчук, У. (1979). *Планета Ді-Пі. Нотатки й листи*. Вінніпег (Канада): Накладом Товариства «Волинь», 39.

⁴ Черінь, Ганна. (2012). *Листи до Лицаря. 1946 – 1949*. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 18.

⁵ Самчук, У. (1979). *Планета Ді-Пі. Нотатки й листи*. Вінніпег (Канада): Накладом Товариства «Волинь», 268.

⁶ Центральний державний архів зарубіжної україніки, ф. 23, оп. 1, спр. 12, арк. 2 зв.

⁷ Зельська, Іванна (1989). *Відгомін: спогади*. Торонто: Новий шлях, 90.

⁸ Зельська, Іванна (1989). *Відгомін: спогади*. Торонто: Новий шлях, 91.

⁹ Самчук, У. (1979). *Планета Ді-Пі. Нотатки й листи*. Вінніпег (Канада): Накладом Товариства «Волинь», 300.

можна жити і не пити?»¹.

У кожній родині є свої традиції приготування та відзначання Великодня. Так, наприклад, у родині письменника Самчука саме до обов'язків Уласа Олексійовича входило фарбування крашанок.

Говіння, тобто піст та відвідування служб Божих і підготовка таким чином до сповіді та причастя, становила важливу складову церковних ритуалів, які дотримувалися українські ДіПі. Водночас одні церкви могли похвалитися значною кількістю парафіян, що говіли (150 – 200 осіб), а інші мали значно менше відвідувачів (25 – 30 осіб)². Серед осіб, які говіли більшість традиційно становили жінки, значна частка була чоловіків, долучалися до говіння і діти.

Українські переміщені особи у страсній четвер намагалися відвідувати у церквах «страсті», у п'ятницю парафіяни були присутні на виносі та похороні Плащаниці³. У великодню ніч українські переміщені особи намагалися ходити до церкви на Службу Божу та святити паски. Із настанням Великодня скрізь усі христосалися та цілувалися⁴, вітаючи один одного зі святом. Гостились за принципом «від хати до хати». Наприклад, родина Самчуків на другий день Великодня 1946 р. розговлялася у Новому Ульмі у земляків із Мизоча на Волині Олександра й Надії Даниленків. Після того побували у Білецьких, генерал-хорунжого Армії УНР Івана Омеляновича-Павленка та братів Воскобійників. У Воскобійників, які родом із Полтавщини, Самчукам пощастило скуштувати справжній миргородський борщ, який приготувала їхня мати, «прекрасна господиня, якої не змогли здолати навіть табори»⁵.

Мала місце у житті українських переміщених осіб і Трійця, або як у народі її називали Зелені свята⁶. Джерела небагатослівні, але можна припустити, що ДіПі прикрашали свої скромні таборіві оселі різноманітною зеленню. Окрім того, це був привід зустрітися з друзями. Про Зелені свята у 1947 р. Улас Самчук згадував: «Були у нас люди і ми були в людей»⁷.

Свято Петра і Павла можна назвати кульмінацією літа, після чого починається поступовий перехід до осені. 12 липня 1946 р. У. Самчук у своєму щоденнику залишив лаконічний запис: «Сьогодні дуже прикметне свято Петра й Павла»⁸. Окрім Служби Божої у цей день у таборівих клубах могли відбуватися і «забави»⁹.

14 жовтня православні християни відзначали свято Покрови Пресвятої Богородиці. Цього дня у церквах переміщені особи мали можливість почути святкову літургію¹⁰.

У листопаді у православному календарі мало місце свято Архангела Михаїла. Українські джерела про традиції відзначання ДіПі вказаного свята небагатослівні.

¹ Клименко, Михаил. (2011). *Из трех миров: Пережитое... непроходящее: «...Долг, завещанный от Бога»*. Москва: Русский путь, 159, 188 – 189.

² Центральний державний архів зарубіжної україніки, ф. 23, оп. 3, спр. 6, арк. 76.

³ Центральний державний архів зарубіжної україніки, ф. 23, оп. 3, спр. 6, арк. 76.

⁴ Самчук, У. (1979). *Планета Ді-Пі. Нотатки й листи*. Вінніпег (Канада): Накладом Товариства «Волинь», 301.

⁵ Самчук, У. (1979). *Планета Ді-Пі. Нотатки й листи*. Вінніпег (Канада): Накладом Товариства «Волинь», 82.

⁶ Самчук, У. (1979). *Планета Ді-Пі. Нотатки й листи*. Вінніпег (Канада): Накладом Товариства «Волинь», 101.

⁷ Самчук, У. (1979). *Планета Ді-Пі. Нотатки й листи*. Вінніпег (Канада): Накладом Товариства «Волинь», 220.

⁸ Самчук, У. (1979). *Планета Ді-Пі. Нотатки й листи*. Вінніпег (Канада): Накладом Товариства «Волинь», 118.

⁹ Самчук, У. (1979). *Планета Ді-Пі. Нотатки й листи*. Вінніпег (Канада): Накладом Товариства «Волинь», 324.

¹⁰ Центральний державний архів зарубіжної україніки, ф. 23, оп. 1, спр. 1, арк. 18.

Натомість маємо згадку у джерелах російських переміщених осіб про урочисту Службу Божу у російському таборі міста Шлясгайм, що супроводжувалася прекрасним співом двох архієрейських хорів¹, кожен з яких налічував майже по 50 осіб.

Розглядаючи феномен української планети ДіПі у повоєнній Західній Німеччині не маємо підстав до вживання терміну «акультурація», оскільки це явище стане характерне для життя переміщених осіб згодом, після тривалого проживання у тій чи іншій країні. Водночас проживання в інонаціональному та інокультурному світі не могло не вплинути на українських ДіПі. Вище йшлося про адаптування різдвяних православних церковних служб до католицького календаря. Як відомо, молодь, на відміну від людей старшого віку, традиційно є більш відкритою до культурних впливів. Тож не дивно, що українські юнаки і юнки, які знайомилися з німецькою молоддю, інколи приймали запрошення на відзначання у родинному колі свят, притаманних німецькій культурі, зокрема і релігійних. Цікавими видаються враження вихідців із СРСР про традиції святкування у Німеччині. Зокрема, згадуваний М. Клименко занотував: «Свято по-німецьки – це кава або чай із тістечками о третій годині дня»².

Таким чином, релігійні свята посідали значне місце у житті українських переміщених осіб повоєнної Німеччини. Вони давали можливість відволіктися від щоденних турбот і поспілкуватися в колі рідних та друзів. Релігійні свята після років радянських заборон серед українських ДіПі Німеччини набули масового поширення і відкритого характеру. Серед релігійних свят, які відзначали українці, передусім слід назвати Різдво та Великдень. Реалії проживання українських переміщених осіб у Німеччині зумовили певні трансформації, зміни у підготовці та проведенні свят: православні церкви мали дещо підлаштувати проведення Служб Божих під католицький календар; відбулося певне міксування традицій, оскільки до свята долучалися таборяни з різних етнографічних регіонів України; колективний характер приготування до свят обумовлювалося передовсім економічними реаліями побутування у ДіПі таборях.

Перспективами подальших розвідок є з'ясування особливостей відзначання сімейно-побутових свят у середовищі українських переміщених осіб повоєнної Німеччини.

References:

1. Zelska, Ivanna (1989). *Vidhomin: spohady* [Echoes: Memories]. Toronto: New shliakh. [in Ukrainian]
2. Klimenko, Mikhail. (2011). *Iz trekh mirov: Perezhitoe... neprokhodyashchee: «...Dolg, zaveshchanny ot Boga»* [Out of the three worlds: The experiences ... not passing: "... the duty, bequeathed by God"]. Moscow: Russkiy put [Russian Way]. [in Russian]
3. Podobied, O. (2015). *Ukrayins'ka avtokefal'na pravoslavna tserkva u Nimechchyni (1945 – 1950 rr.)* [Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in Germany (1945 - 1950)]. *Naukovi zapysky Ternopil's'koho natsional'noho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya: Istorija. Vyp. 2. Ch. 2.* [Scientific notes of Ternopil National pedagogic University of Vladimir Hnatyuk. Series: History. Vol. 2. Part 2.]. Ternopil': Vyd-vo TNPU im. V. Hnatyuka [TNPU publishings], 56 – 60. [in Ukrainian]
4. Podobied, O.A. (2016). *Ekonomichna kryza i zhyttya ukrayins'kykh peremishchenykh osib u povoyennyi Zakhidniy Nimechchyni* [The economic crisis and the lives of Ukrainian displaced persons in postwar West Germany]. *Visnyk Mariupol's'koho derzhavnoho universytetu. Seriya: Istorija. Politolohiya. Zbirnyk naukovykh prats'* [Bulletin of Mariupol State University. Series: History. Politology. Collected Works]. Mariupil', 93 – 99. [in Ukrainian]
5. *Russkoe zarubezh'e: muzyka i pravoslavie* [Russian Diaspora: Music and Orthodoxy]: Mezhdunarodnaja nauchnaja konferencija, Moskva, 17-19 sentjabrja 2008 g [International scientific conference, Moscow, 17-19 September 2008]. (2013). Moscow: Dom russkogo zarubezh'ja im. A. Solzhenicyna [House of Russian abroad of Solzhenitsyn]: VIKMO-M. [in Russian]

¹ Русское зарубежье: музыка и православие: Международная научная конференция, Москва, 17-19 сентября 2008 г. (2013). Москва: Дом русского зарубежья им. А. Солженицына: ВИКМО-М, 334.

² Клименко, М. (2011). *Из трех миров: Пережитое... непроходящее: «...Долг, завещанный от Бога»*. Москва: Русский путь, 159, 171.

6. Samchuk, U. (1979). *Pliana Di-Pi. Notatky y lysty* [DP's planet. Notes and letters]. Winnipeg (Canada): Nakladom Tovarystva «Volyn'» [Circulation Company "Volyn"]. [in Ukrainian]
7. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky [Central State Archive of Foreign Ukrainica], *f. 23, op. 1, spr. 1.* [in Ukrainian]
8. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky [Central State Archive of Foreign Ukrainica], *f. 23, op. 3, spr. 6.* [in Ukrainian]
9. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky [Central State Archive of Foreign Ukrainica], *f. 23, op. 1, spr. 12.* [in Ukrainian]
10. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv zarubizhnoi ukrainiky [Central State Archive of Foreign Ukrainica], *f. 23, op. 3, spr. 5.* [in Ukrainian]
11. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv-muzei literatury ta mystetstva Ukrainy [Central State Archive of Literature and Art of Ukraine], *f. 1301, op. 1, spr. 1.* [in Ukrainian]
12. Cherin, Hanna. (2012). *Lysty do Lytsaria. 1946 – 1949* [Letters to Knight. 1946 - 1949]. Kyiv: Vydavnychy dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [Publishing house "Kyiv-Mohyla Academy"]. [in Ukrainian]